

„Pretnja dolazi spolja od „uljeza“ čiji dolazak uznemiruje topli, udobni svet ograničen sa četiri zida, u stvari svako naturanje može biti pretnja, jer elementi nesigurnosti i nezrecivost su već u sebi pretnja.”

Džon Rasel Tejlor

Atmosfera pustoši, samoće, okrutnosti koja vlada u ambijentu Pinterovog „Povratka” u mnogome podseća na viziju Franca Kafke u „Zamku” i „Procesu”; i ovdje i tamo vidimo nemogućeg, izgubljenog čoveka, podređenog impulsima viših sila koje ne poznaje i u čije zakone uzaludno želi da pronikne.

Dijalozi su čudni, bizarni, često veoma uvredljivi; već prva scena i razgovor između starog Maksa — oca porodice i sina Lenija o tome svedoči:

Leni: „Što ne zavežeš, zvečkane brbljivi!”

Maks: „Daj mi pijugu”.

Leni: „Zaveži, pederčimo blesava!”

Naravno, ovo je samo uvod, a sličnih suočavanja je mnoštvo tokom komada. Maks (obraćajući se Samu): „Šta si radio, drpao svoje ženske mušterije, je li? Na zadnjem sedištu? Priznaj da si ih imao?” Ili Leni koji se obraća ocu sa rečima: „Ono što deca vole to je tvoj odvratni način kuvanja, tata. To je ono čemu se radujemo. Specijalan osećaj za ishranu koji ti poseduješ” ili, kad sa velikim postavi pitanje: „Je li, tata, da li si ti baš na mene mislio onda kada si me pravio — kada sam bio samo sjaj u tvojim očima”. Čovek se može odmah upitati šta nagoni ova lica, sudbinski uzajamno vezana, da se jedno prema drugome ovako odnose. Međutim, ovaj jarnosni, iščašeni mehanizam verbalnih uvreda i izazova je upravo pogonski element čitavog Pinterovog kolopleta „Povratka”. Naime, ona tenzija koju postiču drastičnim ophodjenjem jednog prema drugome u stvari je ono što održava u životu ovu Pinterovu porodicu, jer, osećajući se ugroženim, oni u takvom času prirodno reaguju, izazivajući ona stanja koja opravdavaju i omogućuju postojanje. Tumarajući po svetu, Pinterovi junaci uzaludno pokušavaju da otkriju istinu o drugima i o sebi samima i zato se radije skrivaju u tamnim, polumračnim, neurednim sobama. Ofucane fotelje, rasklimatani madraci, prašnjavi tepih, stare cipele, požutule novine, gasni šporet i čaj čudnog, pomalo slanog ukusa, sve to čini čitav čudan svet ovih junaka koji jalovo pokušavaju da se približe jedan drugome. Na momente, Pinterovi likovi jasno komuniciraju; oni čuju jedan drugoga, oni se gledaju, ali, iz svojih sopstvenih emocionalnih razloga, oni pogrešno tumače značenje reči. Što je još često važnije, i od samih reči, to su oni momenti čutanja, kada ličnosti spremaju odluku, odmeravaju situaciju — to ak tavn o čutanje otkriva unutarnju suštinu Pinterovih drama. Provodeći momente u čutanju ili u sanjarenju o lepšem životu, oni u svojoj preplašenoj ljudskoj veri tragaju za nekom neuništivom, bještavom vatrom koja će im osvetiti njihov zabit i mračni sobičak, svesni sve uzaludnosti svoga truda i pritišnuti osećanjem zle i crne sudbine. Ta nit življenja kao „istrajavanja” provlači se kroz gotovo sva Pinterova dela, od „Sobe”, preko „Nastojnika”, pa sve do „Povratka” i najnovijeg „Pejzaža”.

U mračne, zabite kutke sobe koje ukvikuju Pinterov makrokosmos ne dopiru zvuci spoljašnjeg sveta. Pinter govori o dehumanizaciji i automatizaciji savremenog čoveka i o njegovom svakodnevnim trivijalnom trajanju. Automatizam i otuđenost čoveka današnjeg sveta karakteriše gubitak spontanosti, gubitak svesti o sebi i svetu oko sebe i otkriva nam nepremostiv jaz između reči i čovekove egzistencije. Govor se sveo na čavrljanje koje nam istovremeno otkriva da su i „mali poslovi” obdareni svojim tokovima — tako Pinter započinje na svoj način ingenioznu analizu besmisla ljudskog bitisanja u oblasti „malih radnji” između četiri zida naše trivijalne svakodnevne i budalaste institucije naših dvadeset četiri časa. Cvrkut ptica ne označava ovde dolazak novog dana, nema ni zračka sunca da poremeti tu objektivnu, konkretnu scenokupnu, soba, kupatilo — gde se u realnoj vremenskoj dimenziji ponedjeljak-utorak itd. razvija čudan dijalog, nalik na duhovito beznajadno čavrljanje, koji nam pokazuje ne toliko gubitak vere u koegzistenciju okružavajućeg sveta koliko gubitak nade Pinterovih ličnosti da će otkriti toliko traženu suštinu

borislav t. anđelić

pinterova metafora povratka

sveta u koje žive. U najnovijem Pinterovom delu „Pejzaž”, naslov nam sugerishe mogućnost da je Pinter konačno izveo svoje junake van četiri zida u spoljašnji svet. Ali, to nije tačno. Umesto toga, njegove ličnosti rekonstruisu u svojoj svesti spoljašnji svet. Junaci tog dela su Daf i Beta, oni govore, ali praktično ne slušaju jedan drugoga; skrivena, tajna, nezreciva osećanja — misterija i „realnost” ličnosti otkriva se njihovim rečima, pri čemu svaka ličnost priča svojim određenim tempom.

U svom scenoskom uputstvu Pinter kaže:

„Daf se normalno obraća Beti, ali ne pokazuje da čuje njen glas. Bet nikad ne gleda u Dafa i ne pokazuje da čuje njegov glas. Obe ličnosti su opušteno, nipošto ukočene”.

Bet govori o plaži, a Daf govori o tome kako je išao do nekakvih baruština da bi nahranio ptice:

„Bilo je dosta govana, duž puta, pored bare. Psećih, paćkih... govana raznih vrsta... svuda unaokolo. Kliša ih nije sprala. Naprotiv, učinila je još veći nered. Patke su bile nešto udaljene na svom ostrvcetu. Ali ja ih i onako ne bih hranio. Hranilo bih vrapce”.

Priloda je opisana detaljno, sirono, nasuprot delikatnih misli Bete o zlatonosnoj tišini plaže i tako dva sveta otpočinju da žive jedan pored drugog u zašvorenj sobi. Ta dva univerzuma mogu se s pravom označiti surovim, ali samo od one individualnosti koja je izvan njihove sobe, jer Bet i Daf ne čuju jedno drugog. Razbijanjem iluzije dijaloga dovedena su rekonstruisana obličja sveta u stanje rasipanja; naime, Pinter se vraća naturalizmu. da bi potom, poremetio sliku vere da je svet stabilan, nepromenljiv, siguran i stvaran. Jer, gde je prava istina: u Betinom čavrljanju ili u Dafovim zgodbama u kafani ili...? Dvojnost, čak višeznačnost ovih univerzuma dolazi u prvi plan, sve ostaje nesigurno. Zelja da se što konkretnije i preciznije pobude osećanja doživljene realnosti, stvara kod Bete i Dafa predstave koje se udaljuju od realizma parodiranim, ironičnim, „uvrnutim” izrazom, u čemu leži snaga Pinterove ekspresivnosti. Dramski okvir dobija novu funkcionalnost dijalog novu poetiku, a drama je sadržana u jeziku, u toj bujici reči, izliva bez prekopa i ograničenja:

„Ovo pivo je kao pišaća — reče ono. Ne može da se pije. Dobro je ovo pivo, rekoh ja. Nije dobro, reče ono, upravo sam Vam rekao zašto nije dobro. To je najbolje pivo u čitavom kraju, rekoh ja. Ne, nije, momak je rekao, to je pišaća. Gazda je podigao krčag i ispio gutljaj. Dobro pivo, reče. Neko je načinio grešku, dodaj taj momak, neko je upotrebilo ovaj krčag umesto pišaća”.

Pinter, je, u stvari, nadahnut neposrednim životom, ali se taj svakodnevni život, običan, skoro pust ako se posmatra spolja, pod pažljivim pogle-

dom autora otkriva u novim dimenzijama, iznoseći na svetlost dana bogate i žive treptaje iz svojih dubina. Tako imamo priliku da u ovom naoko jednostavnom i grubom ljudskom materijalu nademo elemente značajne i zanimljive za ljudsko ponašanje uopšte. Očajanje, hladno, ogromno i praznina — eto jedinog zavlačaja ovih junaka. Čega mogu da se sete? Kuda da idu? Njihovo bitisanje je samo dugi, jednolični niz jalovih dana... dana provedenih u mračnim izzbama — gde oni, duhovno jalovi, sa često sarkastičnim smislom za humor, i neprijateljski raspoloženi prema došljacima — žive u beznadnom paklu. Čak i onda kada se uzaludno trude da se prilagode „spoljašnjem svetu”, oni se samo gegaju prema ishodištu, neke poluzaboravljene duge.

Karakteristično za sva Pinterova dela, pa i za „Povratka”, jeste atmosfera svuda prisutnog straha, nelagodnosti, tajanstvene pretnje i patnje, kojima se ne zna tačan uzrok i koji kao da izvire iz osnova samog našeg bića. To je atmosfera beznada, resignacije, muka, pa čak i očaja, u kojoj se čovek, ne navršiv ciljeve koji su nedostižni, okreće samome sebi i zatvara, stvarajući u mašti razne surrogate, „ogledajući sopstvenu dušu”. Nešto nalik na sećanja Juliusa Lebera, koji je iz Libečkog zatvora u doba nacizma pisao: „Situacija je takva da ovde svaki čovek mora naći svoj sopstveni put, bodreći sebe i razvijajući svoju sopstvenu snagu. Srce je u ravnoteži, jer se niko ne zalaže za njega. I zato se ovde mnogo više ceni istina, nego li na bojnopolju. Pošto ovde nema ni patosa ni žarkih strasti. A srce je stavljeno na tas bez protivtega. Čovek ne može ničim zavarati sebe, potpuno ničim, jer je uvek sam između četiri zida, koji nakon dugih meseci postaju sveti kao ogledalo duše”. Pustoš, dakle, u osećanjima, u mislima, u postupcima — pustoš u kojoj živi čovek ne može da opstane, a mora da postoji!

Da li je Pinterovo delo metafora sveta koji nas okružuje i u kome caruje otuđenost karakterizirana gubitkom spontanosti i svesti o sebi, svetu u kome se živi? Ili je, možda naturalistička drama koja dovodi do apsurda mit porodice ili, pak, dramska skica i igra brutalnog životnog kruga porodice koja se zatvara u uske okvire animalnosti? Kako dokučiti bar neki trag životnih trajektorija ovih junaka koji neće, ne mogu li ne znajući da nam kažu ništa o sebi. Intelektualac Tedi izbegava da se uključi u filozofsku raspravu sa Lenijem, argumentujući svoje odbijanje time da je tema van njegove interesne sfere. Njegova žena Rut pribegava sentimentalnim uspomena i sanjarenju kada god dolazi u opasnost da nam otkrije nešto više o svom životu. Stari Maks je džangrizalo, opsednuto ekstremnim osećanjima od plus do minus beskonačno, svoje uspomene priča živim rečima koje imaju utisak jasnoće, ali čiji ih smisao opovrgava. Dž je ograničen, intelektualno debilan. Leni, makro iz Grik-strita u Londonu, prividno drži sve konce u svojim rukama, on je ironičan i lucidan, ali je, i pored sve govorljivosti, zatvoren. Sem, „najbolji šofer firme”, celo vreme pokušava nešto da nam saopšti i uporno razmišlja; ipak, to ga istovremeno sprečava da bilo šta podrobnije kaže. Dakle, šest lica uzaludno pokušavaju da pronadu razloge svome postojanju; oni, kao one Pirandellove ličnosti, uzaludno tragaju za piscem ne bi li otkrili istinu o sebi. Kuda nas je sve to odvelo i gde smo stali? Konačno, moramo li prethodno zaroniti i u naše sopstvene tajne porive i motive? Šta reći o tim likovima?

„Nalazim da moje ličnosti liče na nas — kaže Pinter — i ono što im se događa je realno, nikako simbolično. Uvek u životu jedni ljudi izgledaju snažni, a drugi slabi, ali, ako se stvari posmatraju malo dublje, vidi se da se ljudski odnosi neprestano menjaju. To je život, zar ne? Hoću da kažem da stvari nisu nikad postojeane, nikad užasno jasne za ljude kojih se tiču”. Suština je u pitanju da li se mi ikada i uopšte možemo razumeti. Tragični smisao leži u činjenici da je svako od nas suštinski sam! Svi smo mi strahovito usamljeni, čak i u kontekstu jednog spoljašnjeg košmara, samo, neki to oseate pre, neki kasnije. Pinterovi junaci su usamljeni i pate zbog toga, ostavljeni i zaboravljeni između četiri zida, kao na nekom sprudu do kojega tek ponekad prodre koji zračak sunca. „Očito je da su ti ljudi uplašeni onim što je van sobe” — ističe Pinter. „Van sobe je svet koji se oslanja na njih svojim bremenom što je zastrašujuće. Siguran sam da je to zastrašujuće i za vas kao i za mene.”

Čitavo delo „Povratak“ je stvoreno u sferama dejstva senzibilnih sila, nagonskog, često brutalnog, emotivnog reagovanja na svet. Zato se u „Povratku“ tako neosetno i talasavo prelivaju san i stvarnost. „Nema oštih granica između realnog i nerealnog, niti između istinskog i lažnog. Stvar ne mora da bude samo lažna ili istinita; ona može biti oboje“, primećuje Pinter i još dodaje: „Moj teatar je realistički, jer ono što se događa na sceni odista se odigrava na sceni.“

Istinu, dakle, treba tražiti u čavrljanju ličnosti i u često surovim verbalnim obračunima sa završnom „cakom“ rušenja svih do sada predočenih normi. Naime, kao što je poznato, otac Maks i njegova dva sina Leni i Džo odlučuju da ženu svoga brata Tediya zadrže kod sebe i zaposle kao prostitutku sa skraćenim radnim vremenom!

U našoj patrijarhalnoj sredini ovo je, naravno, odjeknulo više nego šokantno; ono to i jeste, isto toliko koliko je životno. Mnogi su postavljali pitanje: zašto se Tedi nije borio, zašto je pasivno posmatrao kako mu napastvuju ženu i zašto je konačno otišao bez nje? Mislim da su ova pitanja veoma važna i da tu leži ključ čitavog ovog potresnog, ali ljudski autentičnog sveta. Pravog odgovora nema, ali se čini da se on da bar u neku ruku pretpostaviti. Opstajući u sredini života, između četiri zida, koji su postajali sve „blještaviji kao ogledala duše“, Tedi je osećao da se guši. Majka mu je bila drolja i svu svoju ljubav preneo je na oca. Iako svestan opasnosti spoljašnjeg sveta, on je smelo napustio svoje okvire i otisnuo se u burne vode drugog sveta. Prethodno se oženio (ako je to tačno! — u stvari čitav taj svet Pintera je pod unakrsnim pitanjima istine i laži) sa ženom labilnog morala. Možda je to bila ljubav, a možda mu je u tom drugom svetu bila potrebna žena, a njoj muž ili... tačno ništa ne znamo, prava istina je skrivena u bizarnom mozaiku reči, misli i čutanja. U svakom slučaju, u svetu „kratkkih bermuda pantalona, tona leda i dece pokraj bazena“, Tedi je uspeo da spozna svoje ja. Posle šest godina, posle letovanja u Veneciji, Tedi se vraća kući u posetu. On je neosporno znao kakav je svet ostavio u svom porodičnom domu i znao je šta ga očekuje. Ipak, hrabar je, da li iz nostalgije ili...? Tedi voli Maksa! Verovatno da u toj emocionalnoj povezanosti leži ključ čitave misterije njegovog povratka. On je došao da vidi svog starog oca, pri ponovnom odlasku je poneo i očevu sliku da je pokaže sinovima ili, možda, da je zadrži za sebe. Dolaskom u Maksovu kuću, u bivši dom svoga muža, Rut ponovo pronalazi svoj „svet“. U kući Tediya, uprkos svega, ona je bila stranac, „uljez“ u kući filozofa; ovde ona pripada kući makroa Lenija. Tamo gde pripada, ona i ostaje. Na taj način Pinter otvara scenu za jedan vid ispitivanja novih dimenzija čovekove slobodne volje — doduše, manjeg formata nego umetnici proteklih vekova, ali gde raznovrsnost, izbor i lične osobine još uvek imaju vrednosti i zanimljivosti. Tedi gubi bitku, potpuno razumljivo. Na ovom tlu između četiri zida Tedi više nije domaći, on je „uljez“ koji je došao spolja da unese nemir u Maksovu kuću. Svestan je da tu nema šta da traži, ponajmanje da se bori, i samo u jednom času samookrivanja objašnjava onaj duboki jaz koji deli njihova dva sveta. Taj momenat je, rekao bih, ključni momenat u komadu:

„Nema nikakve koristi da vam pošaljem svoje radove. Vi ih i onako ne biste razumeli. To nema nikakve veze sa inteligencijom. To je, zapravo, pitanje sposobnosti gledanja na svet. Pitanje koliko možete utičati na stvari, a ne samo učestvovati u njima. Mislim da je to pitanje vaše sposobnosti da sjedinite dva sa dva, da ih povežete i uravnotežite. Sagledati, biti sposoban da sagledaš. Ja sam sposoban da sagledam. Zato i pišem moje kritičke članke... Činilo bi vam dosta... kada biste bacili pogled... pogledajte kako neki ljudi sagledavaju... stvari... kako neki ljudi mogu stvoriti... intelektualni ekvilibrijum. Vi ste samo objekti... samo se krećete unaokolo. Mogu da posmatram to. Mogu da sagledam šta vi to činite.“

Ovaj mučni Tedihev monolog objašnjava dosta ili bar nagoveštava razloge sukoba koji je bio neminovan. U divljem ambijentu svog rodnog doma, gde se bude nagoni, izviru potisnute želje, prskaju okviri normi, Tedi se našao sam naspram navale nerazumnog i nagonskog. Svojim odlaskom, Tedi svoj „povratak“ Maksovom domu zamenjuje drugim povratkom koji mu, kao plamičak nade, osvetljava put — povratak svetu van četiri zida!

SATIRIKONJ

NEMA SMISLA

a. kamen

Nema tog smisla koji trezven i verziran čovek ne bi mogao smisliti.

Dok vi radite i grešite, trezven čovek u tome nalazi neki smisao. On nalazi smisla i u mnogim drugim stvarima, radnjama i pojavama.

Vi ste, međutim, u svojoj tradicionalnoj uobraženosti, skloni da svemu i svačemu odričete svaki smisao.

— Nema smisla! — izjavljujete, uzvikujete, šapćete, galamite, diskutujete, protestujete, demonstrirate.

— Ima smisla — trezveno odgovara on i uverava vas da i vi, u stvari, tako mislite, samo vi to sebe niste dobro razumeli.

Desi se, na primer, ovakav slučaj.

Naučite nešto u školi, nešto u životu ili možda ništa naročito ne naučite, nego prosto odrastete, postanete čovek sa velikim rukama, velikim srcem i velikim mozgom, i prohte Vam se da nešto radite, da nešto zaradite da biste nešto malo živeli, jer na to imate pravo po Ustavu (mislim na rad) i po nekoj povelji Ujedinjenih nacija (mislim na život). Prohte Vam se da radite, da od majmuna postanete čovek, jer rad je stvorio čoveka. A rada nema, ne možete da radite.

— E, pa nema smisla! — reagujete vi svojim velikim mozgom, velikim srcem i velikim rukama.

A verziran čovek, smislotvorac, ne može da se složi s vama i uverava vas da se i Vi sami sa sobom ne slažete, ali to ne vidite, jer niste uvidavni.

Nekom drugom Vama, recima, desi se drugi slučaj.

Vi (neko drugi) radite, po istom Ustavu o kome je već bilo javne diskusije, radite godinama za svoj radni staž i sad bi, po Vašem mišljenju, bio red da radni staž malo radi za Vas. Vi mislite da ste za 35 godina dovoljno zadužili svoj radni staž i da bi sad bilo fer da Vam on vrati bar pola od toga (jer niste sitničar). I tada Vam se desi da se prvi put u svom životu i radu sukobite sa zakonom. Jer, kaže zakon (a to nije Vaš zakon, Vaš radni vek je protekao po jednom drugom zakonu), to nije radni staž za Vas, kaže zakon, to je staž za drugarice, drugovi treba da rade 40 godina, pa Vi ste valjda drug i muškarac, bogamu!

— Nema smisla, nema smisla... — kašljucaju Vaš bivši radni elan, Vaš bivši samopregor, Vaša bivša radna disciplina, Vaše bivše zdravlje i Vaša sadašnja žena.

A smislotvoritelj, trezven i verziran čovek, uverava Vas da je uveren koliko se Vi varate i da biste i Vi sami sebe u to uverili kad biste mogli da verujete u uverljiva uverenja.

Nekom trećem Vama desi se treći slučaj, ali treći slučaj već nije slučaj, a nije ni pravilo koje potvrđuje izuzetak.

Ni u trećem slučaju koji nije slučaj Vi niste u stanju da smislite nikakav drugi smisao osim:

— Nema smisla!

A verziran i trezven čovek, smislostvaralac, i u tom slučaju koji nije slučaj razlikuje se od Vas. On će Vam uvek ukazati na pravi smisao. Za Vaše lično i svoje opšte dobro, on Vam otkriva smisao —

u interesu: vaše reforme, naše norme i njihove forme; vašeg društva, naše zajednice i njihove države; vašeg samoupravljanja, našeg mira i njihove sreće; vaše istorije, naše današnjice i njihove budućnosti; vaših restrikcija, naše bezbednosti i njihovih investicija; vaše prakse, naših nastojanja i njihove teorije; u interesu interesa; itd.

u ime: vašeg razuma, našeg naroda i njihovog zdravlja; vaše otadžbine, našeg kontinuiteta i njihovog autoriteta; vašeg avangardizma, našeg uverenja i njihove statistike; vašeg dinara, naše konstelacije i njihove situacije; vaših težnji, našeg socijalizma i njegovog komunizma; vaše revolucije, naše slobode i njihovih interesa; u ime imena; i tsl.

Samo u nedostatku znanja i vaspitanja Vi u tome nećete otkriti nikakav smisao. Uvredljivo je, međutim, i pomisliti tako nešto o Vama. Vi ćete najzad uvideti smisao, ali nećete biti zadovoljni njime. I reći ćete:

— Nema smisla!

Tako ste se zatvorili u krug koji sami od sebe činite, ali iz njega ne možete da izidete.

A trezven čovek, koji je u centru tog kruga, može da izide kad god hoće, ali neće, iz solidarnosti, sem kad je u nuždi.

U trenucima očajanja i besa, kojuma ste, takođe, skloni, naročito u takvim krugovima, padaju vam svakakve gluposti na pamet (ako je to uopšte pamet u tom slučaju).

Rešite, na primer, da ceo problem rešite po glavni smislotvoritelja, umesto po glavni stanovnika, kao što je uobičajeno.

Naoružate se, zaškripite zubima, naoštrite se, zalajete, zaurlate, rešeni da smislostvaraoca kastrirate, iskasapite, isekate na rezance, pojedete neslanog, pa zatim ispovraćate, i sve tako nešto.

I vi to nazivate rešenjem!

Ta idite, molim, Vas! Otkud ima smisla likvidirati verziranog i trezvenog čoveka!

A. KAMEN